

Р.С.Каренов

*Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті***«Сорғалаған нөсердей жырын тыңда Дулаттың...»**

Мақала XIX ғасырдың алғашқы жартысындағы көрнекті ақын Дулат Бабатайұлының өмірі мен шығармашылық қызметіне арналған. Философ-ақынның шығармаларында өзі өмір сүрген кезеңнің маңызды мәселелерін қалай жырлағаны көрсетілген. Ақынның адамзат өміріндегі және табиғаттағы болып жататын өзгерістерге өз пайымдық сипаттамасын беруге ұмтылысы баяндалған. Парыз, ар-ождан, мораль және адамгершілік мәселелері бойынша ақынның ой-толғамдарына көңіл бөлінген. Дулат Бабатайұлының көптеген қанатты сөздердің, шұрайлы өрнексөздердің, шешендік шиырларының, философиялық түйюлердің-толғаулардың авторы екендігі айрықша дәріптелген. Отандық поэзия тарихындағы ақын мұрасын айшықтандыратын оның өз туындыларына ғана тән ерекше қасиет - өлең өлшеулерін түрлендіруі екендігі дәлелденген. Дулат жырау өз заманының үлкен ойшыл болғандығы пайымдалған.

Кілтті сөздер: ақын, жалпы поэтикалық үрдістер, поэтикалық әлем, жеке есімдер, айшықты ойлар, теңеулер, табиғат лирикасы, қазақ поэзиясы, ұлылық нәрі, ұлттық қайнар көзі, ескіше оқыған, сауатты ақын, саяси-әлеуметтік мәселелер, қоғамдық мәселелер.

Kipicne

Дулат Бабатайұлы — туған елінің тарихи бір кезеңін жырлап өткен қайталанбас ақын, хакім Абай өнеге алған ұстаздарының бірі де бірегейі.

Ақын Несіпбек Айтұлы «Ұлттың ұлы жыршысы» атты мақаласында: «Талантты сыншы Тұрсынжан Шапай: «...Абайдан бастап жалпы поэтикалық үрдістермен қатар ақынға ерекше ықпал еткен оның поэтикалық әлемінде үзілмей желі тартып жататын жеке есімдер пайда болды. Абай үшін қазақ топырағындағы ең алғаш тұлға даусыз — Дулат» десе [1], халық жазушысы Қабдеш Жұмаділов: «Өз кезінде Дулаттың ұлы Абайға ұстаз, үлгі болғанын, кейін Абай, Мағжандар дамытқан айшықты ойлар мен теңеулердің бастау кезі Дулатта жатқанын көзі қарақты оқырман жақсы біледі», — дейді... Академик Қ.Жұмалиев «Абайға дейінгі XIX ғасырда өмір сүрген ақындардың ішінде поэзиямызға жаңа бір түр кіргізген ақын — Дулат» — деп, Дулаттың ақындық талантына аса жоғары баға берген еді. Дулаттың қазақ поэзиясына алып келген жаңалығы туралы халық жазушысы М.Мағауин де: «Ақынның көңіл-күйі, табиғат лирикасы да сол дәуірдегі қазақ поэзиясы үшін жаңашыл сипатта болды» деп, Қ.Жұмалиевтің ойын нақтылай түседі. Осындай ойды М.Жармұхамедұлы да айтқан болатын. Ұлттық ғылым академиясының корреспондент-мүшесі Рабиға Сыздықова Дулат жырының табиғатына одан әрі ішкерілей кіріп: «Қазақтың жазба поэзиясының алғашқы нышандары Дулат өлеңдерінен көрінеді. Іргетасын қалаған Абай болса, соны қалау кезеңі туғандығын, қалайша қалаудың алғашқы үлгілерін көрсеткен Дулат» деп, Дулат ақынның ұлы Абайға өнеге болар ой қалдырып, оның әлемдік биікке көтерілуіне алтын баспалдақ, рухани іргетас, сондай-ақ ұлылық нәрінің ұлттық қайнар көзі болғандығын дәл басып айтады. Дулат жөнінде әдебиеттің білгір мамандары осындай ойға тоқтайды», — деп ерекше толғанады.

«Дулат жырау кім?» деген сауалға ақынның өз дәуірі, яғни, оны жалғанның жарығына шығарған қоғамдық, тарихтық ерекше жағдайлар жауап береді.

Бабатайұлы Дулат қазаққа «қайғысыз ұйқы ұйықтатқан, қайырусыз жылқы бақтырған» Абылай дәурені өткен, отаршылардың ортамызды ойып орын алып, төрімізге жетіп, төбемізден қарай бастаған аса бір ауыр кезеңінде дүниеге келді. Дулатты тудырған дәуір оған ел басына төнген отаршылдық ауырлықтың салмағы мен одан келер қауіпті, сондай-ақ оның соңғы нәтижесін жете танытты. Сондықтан да Дулат — өзі жасаған заманға, отаршыл зорлығына, ол қауымға қызмет еткен әкімдерге, аға сұлтандық билікке түбегейлі қарсы шыққан, халқының тәуелсіздігін көксеген әрі күрескер, әрі реалист ақын.

Зерттеушілер Дулат Бабатайұлының туған жылы 1802 жыл деп бірауыздан көрсетсе, қайтыс болған жылы 1871 жыл [2,3] немесе 1874 жыл [4,5] деп жазып келеді.

«Найман» атты еңбекте [6] мынадай деректер келтірілген: «Біздің ойымызша, 1802 жылы туылып, 1871 жылы қайтыс болды деген пікір шындыққа көбірек жанасатын тәрізді. Дулаттың

өмірбаянына қатысты деректерде осы дата көбірек айтылады. Ата-тек таралымы Найман тайпасы құрамындағы төрт Төлегетай тобына жататын Қаракерей ішіндегі Сыбан руынан шығады. Туып-өскен жері қазіргі Алматы және Шығыс Қазақстан облыстарының түйіскен жері Балқаш көлі мен Аякөз маңы. Дулаттың өмірбаянына қатысты деректер осымен шектеледі».

Бізге жеткен өлеңдерінде кездесетін кейбір деректерге қарағанда, Дулат ескіше оқыған, сауатты ақын болған. Ол өз өлеңдерін кейініректе қолжазба кітап етіп тізіп жүрген. Шығармаларына қарағанда, ол молдалар арқылы сол кездегі қазақ даласына тараған діни көзқарастардың шеңберінде дін туралы біршама түсінігі болған. Әсіресе кең тараған Қожа Ахмет Йассауи хикметтерін құрмет тұтып, одан үлгі алған. Өзінің ішкі жан дүниесіне терең үңілуі арқылы көпшілік байқай бермейтін адамның жаман қасиеттерінің сырын ашқан. Сауық-сайран өмірден бас тартып өмір сүргенде ғана халықтың ішкі бірлігін күшейтіп, мықты тұлғалар шығады деп тұжырымдаған.

Жырау өзі туған өлкеде ғана тұрып қоймай, Шығыс, Оңтүстік Қазақстан жерлерін және Арқаны түгел аралаған. Ертедегі ақындар үлгісінде тәрбиеленіп өскен. Әуелі ақын айтыс, әзіл-оспақ ретіндегі өлеңдер шығарып айтып жүрген. Бірақ кейін ол ел арасы, ауыл іші, жергілікті тақырыпты жырлаудан гөрі саяси-әлеуметтік, қоғамдық мәселелерді жырлауға ойысқан [7;444].

Дулат Бабатайұлының өлеңдерін жазып алып, сақтап келген Шыңғыстау ақындары. Әсіресе ғылыми жұршылыққа табыс еткен халық ақыны Шәкір Әбенұлының еңбегі ерекше.

Ескі шежіре, халық әдебиетінің білгірі Шәкір Әбенұлы Дулат, Жанәк, Сабырбай, Түбек, Байкөкше секілді ақындардың мұрасын тұңғыш рет қағазға түсіріп, бүгінгі ұрпаққа жеткізген [8]. Оның күәлігі бойынша, Дулаттың өлеңдерін Ғаббас Бәйділдаұлынан жазып алған. Ал Ғаббас кезінде бұл өлең-толғауларды әкесі Бәйділданың қолжазбасынан көшірген. Бәйділда ақсақал (1839–1919) Дулатты жақсы білетін, өкшелес адам болған. Ол Дулат өлеңдерін жазып алып, қолжазба күйінде сақтап келген. Қазақстан Ғылым академиясының Әдебиет пен өнер институты қолжазба қорындағы Дулат өлеңдерінің біразы (1500 жолдай) соның сақтауы арқылы жеткен.

Қолжазбада Дулат Бабатайұлы жөнінде мынадай қызық мәлімет бар: «Дулат Жантуғановтың қысқа өмірбаяны. Дулаттың руы Сыбан, одан бері келген Жарасқұл деген таптан шыққан. Бір ат, бір қамшыдан басқа мал бітпеген кедей болған. Кедей болса да, атқа мінгендер қасына ертіп, атын «Барақтың жаршысы» қойған. Дулаттан туған Қайрамбай деген кедей адам болды, кәсібі ағаштан қасық жасап, ел аралап балаларға ұстататын. Қайрамбайдың баласы Сейітқазы деген болды, 1921–1923 жылдар «Қосшы» ұйымына болыс болып тұрды, оқымаған қараңғы адам еді, одан 28–29 жылдары байларды кәмпескелегенде белсенділердің бірі болып жүрді, 1932 жылы қыста қайтыс болды. Одан Ұмытқұл, Рахменқұл деген екі бала қалып еді, олар 33–34 жылдары өлді, немере ағасы Еспол дегеннен бір бала бар, одан басқа тұқым жоқ» [9].

Өкінішке орай, кешегі Кеңес заманы от тілді өр ақынның асқақ рухынан қаймығып, оның отты жырларын неғұрлым алыс лақтырып, терең көмуге тырысты. Халқын бодандықта ұстағысы келген сол замандағы билік халықшыл ақынын ұмыттыруға күш салды.

Әдебиетті зерттеудегі сыңаржақ сынға түрен салған Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің әдебиет және өнер жөніндегі 1947 жылғы қаулысы Дулат мұрасына жағылған қара бояулардың, таңылған теріс пікірлердің көсеушісі болды. Арада он екі жыл өткенде әдебиет мәселелеріне арналған ғылыми конференцияда (1959 жылы өткен) ұсыныс жасалып, Дулат және Мұрат шығармаларын «мектептерде оқыту қажетсіз деп саналсын» деген қорытынды шығарылды («Қазақстан» энциклопедиясы, 3-т., 295-б.). Бұл ақиық ақын шығармаларына берілген саяси үкім болды.

Отар елдің негізгі саяси-экономикалық шешуші тұтқаларын өз қолына жинақтаған империялық жүйе, патша миссионерлері, коммунистік билеушілер ұзақ уақыт бойы оның мәдениеті мен әдебиетін сүзгіден өткізіп, реттеп отырғанын біз енді біліп жатырмыз. Сол себептен ойшыл, парасатты, суреткерлік үні өзгелерден ерекше ақын Дулат Бабатайұлы бір ғасырдан аса уақыт рухани тұтқында болып келді [10].

Дулат шығармалары беріге дейін (өткен ғасырдың 80-жылдарына дейін) дүрбіден, одан қалса құрықтан құтылған жоқ. Мұның бәрі — тарихтың яки тағдырдың тәлкегі демеске лажың жоқ. Бірақ саф алтынды ешқашан тот баспайтыны анық.

90-шы жылдардың басынан тәуелсіз қазақ елі тәуелсіз ақын-жыраулығын іздеуге кірісті. Көп жылдардағы қысталаңнан соң Дулат шығармалары да күзеусіз, түзеусіз шыға бастады. Ақын поэзиясын енді еркін талдап, тексеруге мүмкіндік туды.

Бұл арада әдебиет зерттеушісі Құлмат Өмірәлиевтің Дулатты қайта тірілтудегі жанқиярлық еңбегін ұмытуға болмайды. Ғалым ақын шығармаларына толық текстологиялық зерттеу жүргізу арқылы бөгде дүниелерден арылтып, сұрыпталған Дулат Бабатайұлының «Замана сазы» жинағын даярлап, баспаға ұсынды. Бұл кітап автор дүниеден өткеннен кейін (1991 ж.) жарық көрді.

Соңғы жылдары жаңа таным аясында дулаттанушы Қайрат Раевтың құрастыруымен «Өсиетнама» («Ғылым» баспасы, 2001) және «Тұнық тұма» («Раритет» баспасы, 2002) жинақтары дүниеге келді. Әсіресе, ақын мұрасының жай-жапсарын білгісі келгендер Қ.Раев құрастырған «Дулат Бабатайұлы: шығармалары мен тағылымы» деген кітапты («Раритет» баспасы, 2003) парақтауы тиіс. Кітаптың бірінші бөліміндегі Дулат жырау туындыларын, екінші бөліміндегі арнайы ғылыми зерттеулерді сүзіп өткенде, халқымыздың көл-дария мұрасының тағы да бір шалқар өлкесін тамашалап, көп-көп тағылымға кенеліп, мақтаныш сезімге бөленесің [11].

«Дулаттану» дейтін үлкен арнаның қалыптасуында басын бәйгеге тіге жүріп, еңбек жазған ғалымдардың арасында филология ғылымдарының кандидаты Э.Пертаеваның «Дулат Бабатайұлының ақындығы» атты кітабын [12] атаған жөн. Білімді ғалымның жырау шығармашылығына ерекше көңіл бөлуінің өзі Дулаттың қайталанбас ақындығына бас игендігін дәлелдейді. Әсіресе 1880 жылы Мәулекей Сейітұлының алғы сөзімен Қазанда шыққан «Өсиетнаманың» Дулаттың өлеңдері екендігін көрсеткен зерттеушінің дәйектері нақты әрі дәлелді [12; 29,30].

Сонымен, қазіргі уақытта Дулат туралы ғылыми жаңа түсініктер орнығып келеді. Сөйте тұрса да кейбір тілші-ғалымдар тарихи шындықты бұрмалап, ақынға басқаша баға беру талабын сөз қылып жүр [7;445].

Біздің ойымызша, Дулат Бабатайұлының шығармашылығына қиянат жасаудың да шегі болуға тиіс. XIX ғасырдың екінші жартысында, яғни 1880 жылы, «Өсиетнама» деген атпен жарияланған кітапта кейбір полиграфиялық кемістіктердің, жеке сөздің бұрмалануы, бөгде сөздің араласуы орын алған. Бірақ жинақтың Дулаттың өз атымен шыққаны, оның өз стиліндегі туынды екені еш күмән тудырмайды.

Біріншіден, «Өсиетнамаға» енген Дулат өлеңдерінің бірқатары ақынның көзі тірісінде Санкт-Петербургте қазақ мәдениетінің жанашыры В.Радловтың өзі жинастырып құрастырған «Образцы народной литературы тюркских племен» (СПб., 1880) атты жинақта жарияланған.

Екіншіден, «Өсиетнамадағы» өлеңдердің барлығы кезінде ақын аузынан ауызша да, жазбаша да жазылып, хатқа түскен.

Үшіншіден, Дулат өлеңдері Ш.Әбеневтың жазып алған нұсқалары бойынша латын жазуына, одан кейін орыс әліпбиіне көшірілген. Қазір жыраудың көптеген өлеңдері ҚР Ұлттық ғылым академиясының Орталық кітапханасында сақтаулы.

Біз бұл жағдайларды ақиқат үшін ескертіп отырмыз және Дулат шығармаларын жоққа шығарушылардың қайсысы үшін де айғақ жауап деп санаймыз.

Қорыта айтқанда, Дулат Бабатайұлы соңғы жылдары туған халқымен табысты. Ол халық және әдебиет тарихындағы өз орнын алды. Бұл қазақ халқының мақтанышы.

Ақынның өзі туралы өлеңдері

Дулат Бабатайұлы — қазақ жырын мазмұн мен тақырып, түр мен көркемдік тәсілдер тұрғысынан жаңа сатыға көтерген кемеңгер ақын.

Хас жырау «Тегімді менің сұрасаң...» деп басталатын өлеңінде [13; 62–65] сан қырлы алмастай ажарлы жырларының қасиетін ашу үшін:

*Тегімді менің сұрасаң,
Қалың Найман нуынан.
Жырымды менің сұрасаң,
Сары алтынның буынан.
Сырымды менің сұрасаң,
Тұманың тұнық суынан.
Кеудеме қайғы толған соң,
Тұнық жырмен жуынам.
Сорғалаған нәсердей
Жырын тыңда Дулаттың.*

*Тасқын судай ағызып,
Шербет балдай тамызып,
Торқалы топыр тойында,
Топ бас қосар ойында,
Қасқа, жайсаң алдында
Топ жиынды Дулаттым.*

*Айдасаң алыс жерім-ді,
Алсаң ащы терімді,
Өзіне-өзі сенімді,
Тоят төс, салпы ерінді,
Топтан торай бермейтін
Тұлпар аттай қунақпын.
Қайырсыз сараң малыңды,
Еріншек есек жарыңды,
Халыққа емес сыйымды
Парақор баспақ биіңді,
Ел бүлдіргіш бегіңді
Улы тілмен ұлаттым.*

*Сана беріп ойына,
Қуат беріп бойына,
Аққан жасы сел болған,
Етегі толы көл болған,
Беріш боп шері байланған,
Ұйқы беріп қайғы алған
Қайғылыны уаттым.*

*Жырымды менің тыңдаған
Сөз ұғатын соңғы адам
Тыңдаудан әсте тынбаған.
Гауһардай дүрге бұлдаған,
Сарқырап аққан жылгадан
Жыр арнасы суатпын.*

*Шашудай болып шашылар
Меруерттей асыл сөз деген,
Жыршылардың шайыры
Асыл сөзді езбеген.
Нысананы дәл басып,
Қалаған жерден көздеген.
Қамқа бірдей бола ма
Қалам мата бөзбенен.*

*Қосылып алтын қорымас
Мырыш пен мыс, жезбенен,
Меруерттей сөзбен шашайын
Бойыма біткен асылым
Ақындық әсер қуатын, —*

деп түйдек-түйдек ой ағымдарын төгілдіреді. Асыл мен жасықтың, арзан мен қымбаттың қадіріне жетіндер дегендей ойды мегзейді. Ақын өз өлеңін нөсерге, екпінді дауылдай тұлпарға теңейді.

Өзін таныстырған тағы бір өлеңінде («Айтпасымды айтқыздың...») [13;148–155]) жырау өзіне-өзі мынадай мінездеме береді:

*Менің атым — Байғыз қарт
Көзге түсер сиқым жоқ,
Орынсыз күлер күлкім жоқ,
Есепсіз ұйықтар ұйқым жоқ.*

*Көзге қораш бойым бар,
Теңізден терең ойым бар,
Шынардан биік санам бар,
Атан өгіз ағызған
Ақылдан алтыс салам бар,*

*Қорған құрыш сөзім бар,
Бұлттан өтіп мұнарды
Болжайтұғын көзім бар,
Қаралдымнан атым зор,
Белгілі атым әлемге.*

Бұл шығармадағы «теңізден терең ойы, шынардан биік санасы, атан өгіз сыйғызған, ақылдан алпыс сабасы, қорытқан құрыш сөз, бұлттан өтіп, мұнарды болжар көз», т.б. салыстыру, эпитеттер шеберлік куәсі бола алады. Ақынның шынайы тұлғасы танылады.

Дулат Бабатайұлы өзі туралы өлеңдерінде ақындық өнерді жоғары бағалайды. Бұрын жас кезінде адасып, кез келгенге еріп, кейде өлеңге өнер ретінде жете маңыз бермей, жеңіл қараған кездері болғанын айтып қынжылады. Ал ер жетіп, ел қадірін, сөзін түсінгеннен бастап, өмірінің соңғы кездеріне дейін ел жайын, заман сырын жырлап, жағымсыз мінездерді сынап, терең сыр шерткенін ескертеді.

Дулат шығармаларының ішінде ұзақ арнау өлеңдер, нақыл-өсиет ретінде айтылатын дидактикалық термелер, ертегі-аңыз сюжетінде жазылған толғаулар, бірнеше мысал сөздер бар. Шығармаларының идеялық мазмұны да әр алуан. Олар негізінен қазақ қоғамындағы белгілі кезеңнің тарихи шындығын қамтиды.

Ақиық ақыннан қалған осы бай әдеби мұраға әділ баға беру үшін оның өлең-толғаулары мен мысал-нақылдарын негізінде төрт салаға бөлген дұрыс сияқты.

Бірінші топқа жататын толғауларында ақын өз заманының әлеуметтік мәселелерін; ел басқарудағы әкімдікте аға сұлтан-төрелер мен би-болыстардың озбырлық әрекеттерін; қазақ елінің патша үкіметіне бағынуын; атамекені, жер-суынан айырылғанын қозғайды. Екіншіден, адамның жас кезеңдері жөнінде толғаған өлеңі және кәсіп туралы шығарған туындылары. Үшіншіден, жеке адамдарға арналған өлең-толғаулары. Төртіншіден, поэмалары және нақыл, мысал ретінде айтқан шығармалары.

*Жыраудың қоғам өміріне, әлеуметтік өзгерістерге,
патша үкіметінің отарлау саясатына арналған шығармалары*

Әлеуметтік тақырыпты сөз еткенде, елдің азаттығын жырлағанда Дулат ақынның басты-басты идеясы бірінші салаға кірген шығармаларынан айқын көрінеді. Жыраудың қазақ қоғамын алға дамыту мақсатында атқарған қызметіне байланысты төмендегідей қорытындыға келуге болады.

Біріншіден, ол халық бойынан батырлық рухты мақсат етіп, ата-баба дәстүрін, өлкенің сұлу табиғатын, бай рухани мұраны жеткізуші шежіреші қарт. Қазақ халқының шетел басқыншыларына қарсы күресте көрсеткен ерлігін, соған басшылық еткен хандары мен батырларын мадақтайды. Бұл саладағы шығармаларының көрнектісі — «Ата қоныс Арқадан» атты толғауы [13; 88–91]. Шығармада жоңғарлардың қазақты Арқадан қуып, Сыр бойына бастырып жібергенін, сол қиындықтан қазақ халқы өзінің ерлік күресі нәтижесінде ғана құтылғанын суреттейді. Халықтың алып күшін, өз жерін, туған елін қандай жаудан да қорғай алатынын еске салады:

*Ата қоныс Арқадан
Қалмақтың таймай іргесі,
Сөлі кетіп қазақтың,
Қалған кезде сіркесі
Әбділмансұр хан болды:*

*Хан болмады қазаққа,
Ағарып атқан таң болды.*

*[Қосылып басы қазақтың,
Алатаудан асырды
Арқадан айдап калмақты.
Бозбалаға мінгізді
Сайгүлік пен саңлақты.
Шабаны тұлпар жүйірік боп,
Сайынға шауып шаңдатты.
Шалағайы берік боп,
Шала мерген жамбы атты.
Сарыарқа мүлде бейіш боп,
Елі еркін, кейіс жоқ,
Мыңнан бірді таңдатты.
Төрт түлікке толтырды,
Толағай тұлдыр қыратты.
Тандыр болған жылгадан
Сарқырап тұрып су ақты.
Өзен қып өрге ағызды,
Жылжыған жылым бұлақты.
Қураған шынар көгеріп,
Қу тұқыл алды қуатты.
Ақ маңдайлы арудың
Жұпармен шашын сылатты.
Оңы — күн, солы — ай болды,
Қара суы — май болды.
Бесіктен белі шықпаған
Жасы өсіп бас болды.
Жетім өсіп теңелді,
Жетісіп жесір кенелді.
Шалшық суы көл болды,
Құрамалар ел болды.*

Дулаттың «Ата қоныс Арқаға» мазмұндас, үндес келетін үш өлеңдері бар. Олар мыналар: «Ақжайлау мен Сандықтас» [13; 81,82], «О, Сарыарқа, Сарыарқа!» [13; 82,83], «Тауды екіге жарасың» [13; 83,86].

Ақын жырларының жанұты — «Ақжайлау мен Сандықтас» толғауы. Бұл өлеңде ата қоныстың сұлу табиғаты әсем суреттеледі:

*Ақжайлау мен Сандықтас —
Атамның қонған қонысы:
Түн асса тұтам түгі өскен
Басылмайтын сонысы!*

*Аққан бұлақ сай-салаң,
Шытырман тоғай айналаң,
Жоның жайлау кең алаң,
Атам қонған кең далам!
Мендей сені қызғанар
Бауырыңда өскен қай балаң!
Көл қорыған қызғыштай
Сен десе салам байбалам.
Жайлауыңды көргенде—
Жадыраймын, жайланам.*

*Өксігіңді ойласам —
Ұйқы беріп, қайғы алам.*

Өзінің кіндік қаны тамған Сандықтас жерін ақын өзінше қастерлейді. Бие байлап, жаз жайлап, ырысы шайқалмай жатқан елдің құтты қонысы еді деп ардақтайды. Халқының тұрмыс тіршілігіне қолайлы болғанын айта келіп, сол мекенінен айырылып қалғанына қайғырады. Туған жер үшін дал болған адал перзенттің жан айқайы таңғажайып теңеулермен беріледі:

*Ой, Сандықтас, Сандықтас
Атамның қонған жайлауы!
Қайнардан суың қайнауы
Шалғынға жонын көмілтіп,
Құлынды қазақ байлауы,
Бал татыған бағланның
Езілтіп етін шайнауы
Сенің арқаң емес пе
Лықсытып малды айдауы.*

*Мынау азған заманда
Сөзінің кетіп байлауы,
Келелі биде кезек жоқ,
Қоритын болыс сайлауы.
Қаларсың бір күн, Сандықтас,
Құлан жортпас бел болып,
Самалың салқын соғатын
Сары ызғырық жел болып.*

Қазақ табиғатын, жерін жырлағанда Дулат түлеп, тебіреніп кетеді. Әсіресе оны «О, Сарыарқа, Сарыарқа!» атты толғауын оқығанда байқаймыз:

*О, Сарыарқа, Сарыарқа!
Самалың салқын жон едің,
Сырдан ауып келгенде,
Жаптырылмай шалғының,
Балауса балдыр балғының
Тимеген ірге соны едің;
Ойың балау шайырлы
Толықсып толып лықсыған
Олқы емес едің, толы едің,
Өрісің бейбіт дер едің,
Қонысың кең кер едің,
Тебініңді теуіп тел өскен
Төрт түлікті жер едің,
Ойың көкпен ойылған,
Қом жасап түйең тойынған,
Жылқыңның шабы бусаған,
Ыңыранып қой жусаған,
Шөбіңді сенің татқан мал
Құламасы сусаған,
Масаты кілем жайғандай
Қоныстың шұрай жері едің!*

Иә, туған жерге деген сезімді соншама нақты, айқын жеткізу ақындықтың үстіне, ой саралығын, сезім даналығын қажет етсе керек-ті.

«Тауды екіге жарасың» деп басталатын өлеңде жырау Сарыарқаның төсінен құлай аққан Аягөздей сұлу өзенге тіл қатып сырласады. Тілсіз табиғатқа арнап сөз тастайды:

*Аягөз, сенің бойыңда
Несібе, ырыс тегіс кой,
Сай-салаң — толған жеміс қой.*

*Қырың — малдың кіндігі,
Ойың — өнім егіс қой.*

*Айтуға ауыз келе ме,
Аягөз кімнің жері еді?
«Жер сауырын жайлауды
Ел сауыры» дер еді.
«Жер кімдікі?» — дегенде,
Аға сұлтан, қазылар
Не деп жауап береді?*

*Сауыр жерден айырылып,
Қазақ елі жұқарды,
Сауыр емес, шап болды,
Заманға сай адамы –
Қу заманға сұм басшы
Сорымызға тап болды.*

*Жағаңа дуан түскен соң,
Суыңды орыс ішкен соң,
Аягөз, суың қағынды.*

Бұл жерде ұлы ақын Дулат, «адам — қоғам — табиғат» арасындағы ажырамас бірлікті бір-бірімен шендестіре отырып, ойды шебер жеткізудің жолын орайлы келтірген.

Екіншіден, Дулат Бабатайұлы заманның тынысын жақсы сезіне білген әрі әділ бағасын берген. Ол халықтың бірлігін сақтап қалудың жолы рухани тұтастықта, дәстүр тазалығында екендігін ұғынып, халықтың рухани көсемі болған. Өз жырларында, өлеңдерінде осыны қатты насихаттайды.

Мысалы, «Тырнақтай мені болған соң» деген толғауында [13; 98–103] ақын ел тәуелсіздігі үшін күресте қазақ халқының алауыз болмай, бірлігі мығым болуы шарт екенін айтады. Бұл мәселеде ол құмырсқаның тірлігін үлгі етеді:

*Сендер түгіл құмырсқа
Ісін қойып дұрысқа,
Илеуін сап жабылып,
Жемін тасып сабылып,
Бір орыннан табылып,
Біріне бірі бағынып,
Береке-бірлік шақырды.*

.....
*Жорғалап тозған бөдене —
Бас қоспайсың үмеге,
Бәтуа кетті аузыңнан,
Сөзіңе адам сене ме?
Бытырап азып-тозған ел
Бөдене емей немене?*

Жәндіктің ең кішкенесі — құмырсқа да бірлесе илеуін салады, тірлік үшін күресіп, дамыл таппайды. Біз сол құмырсқа құрлы бірлік-тірлік жасауға тиіспіз деп, халық намысына тиеді [7; 447]. Кеменгер жырау «азған елдің ішінде Дулат сынды сорлыда ұйқы, тыныштық бола ма?» деп ашына қойған сұрақпен сөзін аяқтайды.

Үшіншіден, Дулат Бабатайұлы — мемлекетшіл адам. Халықтың бойында — мемлекетті сүю, ұлтты сүю сезімдерін қалыптастыруға ұмтылған саяси күрескер тұлға.

Өз заманында халықтың ниеті бұзылып, беті бері қарамастай болып өзгергенін анық сезінген жырау өзінің уытты жырларымен халықты ойлантуға ұмтылады. Бұл жерде Дулаттың ел басқарған рухани көсемдерінің бірі болғандығы көрінеді. Төмендегі жыр жолдары («Асқар таудың сәні жоқ» атты өлеңі [13; 103,104]) біздің пікірімізді дәлелдей түседі:

*Шешендіктің сәні жоқ —
Сөзіне сүттей ел ұйып,
Қолтығына ел сыйып,
Басына бақыт қонбаса;*

*Қайырсыз байдан пайда жоқ —
Нашарға жәрдем бермесе,
Кем-кетігін көрмесе,
Көн болып қатса сіреуі,
Екіге сатса, біреуі
Несиенің өсімі
Мөлшерлі жоқ кесімі
Үзбей құйса толмаса;*

*Сұлулықтың сәні жоқ
Көрсекызар күлкі зой,
Шаруа істемей сылап бой,
Жол саудаға жолдаса;*

*Би мен бектің сәні жоқ —
Елін қорғай алмаса,
Тура жолға салмаса,
Ыстығына күймесе,
Суығына тоңбаса;*

*Батырлықтың сәні жоқ —
Түн ұйқысын төрт бөліп,
Елерген тұлпар ерттеліп
Толғаулы найза қолға алып,
Тұйғын құстай толғанып,
Сары садақ асынып,
Егескен жауды қашырып,
Ұлын қорып жауынан,
Ерулеген егер дауынан
Тұтамдап оқ жонбаса.*

Ақынның осы көлемді шығармасы мазмұны байлығымен бірге, қазақ өлеңінде өзіне дейін кездесе бермеген бітімімен дара.

Төртіншіден, Дулат Бабатайұлы — қазақ халқының болашағына төнген ұлттық қауіптерді анықтап, содан сақ болудың жолын ұсынған стратег.

Дулаттың кезінде халықты екі жақты қанау үстемдік алды: бір жағынан, патшалық үкімет өктемдігі, екінші жағынан — елін сатқан шонжарлардың езгісі еді. Мұндай жағдайда халықта қандай береке, күй-жай болсын! Жұрт тарыққан, аш-жалаңаш, екіжақты езгі, екіжақты қорлау, екіжақты талау! Осының бәрі ұлы ақынды қатты ойландырды. Ол:

*Балаусалы, балғынды
Баяғыдай салаң жоқ;
Кең қоныс, еркін өрісті
Баяғыдай далаң жоқ;*

*Қорғалап өскен қояндай —
Еркімен өскен ерленіп
Ер жүректі балаң жоқ;
Боран соққан қой болдың,
Жел жағыңда панаң жоқ, —*

деп еңіреді («Ал қарағай сұлу сындардай» [13; 112–114]).

Өзі айтқандай, елді алауыздық жайлап кеткен. Жұрт бір-біріне сенуден қалған. Неге? Өйткені ел басқарушыларда әділдік жоқ. Олар ұры мен қарыны, сұм мен сұмырайды, алдамшы мен арамды жақтайды.

Мысалы, жырау «Атаны бала алдады» деп басталатын өлеңінде [13; 108–109] бұрынғы заман өтіп кетті дей келе, өз заманының қайшылықтарын былай суреттейді:

*Қой зор болып түйеден,
Құлын зор боп биеден,
Сөз оралмай жүйеден,
Бұзақы би боп тізілді.*

*Лашын өрлеп ұша алмай,
Ер майданға түсе алмай,
Үлкеннің тілін кіші алмай,
Елдегі жақсы бұзылды.*

*Мәстек озып бәйге алды,
Тайынша бұл боп, тай қалды,
Бағасыз қыран жай қалды,
Достықтың қылы үзілді.*

*Ителгі туып сұңқардан,
Жабы туып тұлпардан,
Топтан торай бермейтін,
Түн асқан сайын өрлейтін
Төрт аяқтан ақсады
Томаға көзді боз тарлан.*

Бұл шығармасында ақын қайырымсыз билер мен қатал аға сұлтандардың қаһарынан қаймыққан бұқара көпшілікті көлді қорып шырылдаған қызғышқа теңейді. Осылардың барлығынан:

*Елім дер ер қалмады,
Артына қарар бұрылып;
Тырнадан би сайладың
Ашпассың, елім, көзіңді, —*

деген ащы қорытынды шығарады.

Сонымен, Дулат өмірде болып жатқан өзгерістерге сескене қарайды. Заман азды деп түйеді. Азғындық белгілерін өмірдің барлық саласынан көреді. Әкім, молда, ишан, бай-мырза бәрі азды, тозды, бұзылды, зұлымдық үстем болды дейді ол «Ал қарағай сұлу сындардай» деген толғауында:

*Осындай заман кез болды
Ер дегенің ез болды,
Қамқа, торғын бөз болды,
Саф алтының жез болды,
Арындаған тұлпарың
Азғындап шабан, шалаң боп.*

Мұндай бұзылған дүниені өзгертпей болмайды деген қорытынды жасайды. Бірақ сол қиындықтан құтқарар жолды таба алмайды. Анық нысана көздеп пайдалы ойлар ұсына алмайды.

Ақын XIX ғасырдың 40–50-жылдарында өндіре жазды. Бұл — Ресей патшалығының қазақ жерін отарлау саясатының барлық салада бел алған кез еді. Осы уақытта Дулаттың өзі ашық айтқандай, «Сөзім бар да, көзім жоқ!» деп, ащы шындықтың уын ұрттаған ұлағатты тұлғалар легі пайда болды [14].

Жырау халықтың жүрекжарды ақиқат сырын айту үшін туған даралардың ғұмырын жалғастырды. «Сөзім бар да, көзім жоқ» атты тамаша толғауында [13;104–105]:

*Мөңіреп жұртқа ой қайтты
Бұзауы өлген сиырдай.
Ләпсі — төбет қабаған:
Жемтік көрсе тұра ма
Ырылдап танау жиырмай,
Өзімнен өзім қызғанып,
Азын-аулақ жиганым
Өзіме де бұйырмай.*

*Күнәм — жойқын, тәубем — аз,
Тіршіліктен не таптым?
Дүние — жемтік, мен — төбет,
Соны бақпай, не бақтым?
Ырылдасып әркіммен,
Не қапқыздым, не қаптым... —*

деп күңірөңді. Қандай жанға жақын, жүрекке жылы шумақтар! Сом алтын, сарапталған сара ой. Қазақтың төл тағдыры, төл сөзі.

Біздің қорыта келе айтармыз, Дулат Бабатайұлы XIX ғасырдың екінші жартысындағы қазақ әдебиетіне ірі үлес қосқан, аса көрнекті тұлғалардың бірі болды. Өз заманасының келелі мәселелерін көтеріп, олардың шешімін іздеді. Жаңа жағдайдағы қазақ қоғамында бой көрсете бастаған көлеңкелі көріністерді дәл танып, қатты сынға алды. Сөйтіп, «Дулат шығармаларының күшті жақтары неде?» деген сұраққа жауап издесек, ең алдымен, қарт жыраудың замана өзгерісін жіті танып, сол кездегі ел басына түскен ауыртпалықты қатты сезінгенін, халқына қабырғасы қайысып, егіле мұң шерткенін, шығар жол таба алмай торыққанын; екіншіден, ақынның асқан шеберлігін, оның өлең-жырларында көркем теңеулер, әсем тіркестер, айшықты сөздер көп ұшырасатынын баса айтқан болар едік.

Әдебиеттер тізімі

- 1 *Айтұлы Н.* Ұлттың ұлы жыршысы // Егемен Қазақстан. — 2003. — 3 қырк. — 3-б.
- 2 *Екімыңжылдық дала жыры* / Бас ред. Ә.Нысанбаев. — Алматы: Қаз. энцикл. Бас ред., 2000. — 752-б.
- 3 *Жеті ғасыр жырлайды*. Екі томдық. 1-т. — Алматы: Жазушы, 2004. — 400-б.
- 4 *Зар заман: Жыр-толғаулар* / Құраст. С.Дәуітов. — Алматы: Жалын, 1993. — 176-б.
- 5 *Абай*. Энциклопедия / Бас ред. Р.Н.Нұрғалиев. — Алматы: Қазақ энцикл. Бас ред.; Атамұра, 1995. — 720-б.
- 6 *Қазақ ру-тайпаларының тарихы*. Найман. X-т. 2-кіт. — Алматы: «Алаш» тарихи-зерттеу орталығы, 2008. — 92-б.
- 7 *Сүйініғлиев Х.* Қазақ әдебиетінің тарихы: Оқулық. — Алматы: Санат, 1997. — 928-б.
- 8 *Әбенев Ш.* Дастандар. — Алматы: Жазушы, 1991. — 5-б.
- 9 *Дүйсенбаев Ы.* Ғасырлар сыры. (Қазақ әдебиеті тарихынан очерктер). — Алматы: Жазушы, 1970. — 30-б.
- 10 *Жалалова Ә., Табей К.* Дүбірлеп қайта туды Дулат ақын // Қазақ әдебиеті. — 1993. — 1 қаңт. — 7-б.
- 11 *Елеуєнов Ш.* Дулат пен Махамбет // Егемен Қазақстан. — 2003. — 28 тамыз. — 4-б.
- 12 *Пертаева Э.* Дулат Бабатайұлының ақындығы. — Алматы: Қазақ ун-ті баспасы, 2000. — 131-б.
- 13 *Бабатайұлы Д.* Замана сазы: Өлеңдер мен дастандар / Құраст., басп. эзірл. Қ.Өмірәлиев. — Алматы: Жазушы, 1991. — 160-б.
- 14 *Егеубай А.* Ақылдың ақсарайы // Қазақ әдебиеті. — 2003. — 5 қырк. — 4, 5-б.

Р.С.Каренов

«Слушайте ритмы эпохи от Дулата Бабатайулы»

Статья посвящается жизни и творческой деятельности выдающегося поэта первой половины XIX столетия Дулата Бабатайулы. Показывается, как философ-поэт в своих произведениях затрагивал важные общественные проблемы своего времени. Освещается стремление поэта дать объяснение изменениям, происходящим в жизни и природе. Уделяется внимание его выступлениям по вопросам долга, чести, морали и нравственности. Подчеркивается особо, что Дулат Бабатайулы — автор множества крылатых слов и метких изречений, афористичных, философских размышлений — толгау. Доказывается, что самобытность стихосложения, присущая творениям поэта, выделяет его наследие в истории отечественной поэзии. Утверждается, что Дулат жырау был большим мыслителем своего времени.

Dulat Babatajuly is devoted to life and creative activity of the outstanding poet of first half XIX century. It is shown, how the philosopher-poet in the products mentioned important public problems of time. The aspiration of the poet to offer an explanation to the changes occurring in life and the nature is shined. The attention to its performances on questions of a debt, honor, morals and morals is paid. It is underlined especially, what by *Dulat Babatajuly*. The author of set of catchwords and well-aimed sayings, aphoristic, philosophical reflections? *толгау*. It is proved that originality, inherent in creations of the poet, allocates its heritage in the history of domestic poetry. Affirms that *Dulat* was the big thinker of time.

ӘОЖ 82:396(574)

Р.С.Каренов

*Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университет***Алаштың озық ойлы жырауларының бірі****Дулат жырау Бабатайұлының 210 жылдығына орай**

Мақала XIX ғасырдың алғашқы жартысындағы көрнекті ақын Дулат Бабатайұлының өмірі мен шығармашылық қызметіне арналған. Философ-ақынның шығармаларында өзі өмір сүрген кезеңінің маңызды мәселелерін қалай жырлағаны көрсетілген. Ақынның адамзат өміріндегі және табиғаттағы болып жататын өзгерістерге өз пайымдық сипаттамасын беруге ұмтылысы баяндалған. Парыз, ар-ождан, мораль және адамгершілік мәселелері бойынша ақынның ой-толғамдарына көңіл бөлінген. Дулат Бабатайұлының көптеген қанатты сөздердің, шұрайлы өрнексөздердің, шешендік шиырларының, философиялық түйюлердің-толғаулардың авторы екендігі айрықша дәріптелген. Отандық поэзия тарихындағы ақын мұрасын айшықтандыратын оның өз туындыларына ғана тән ерекше қасиет — өлең өлшеулерін түрлендіруі екендігі дәлелденген. Дулат жырау өз заманының үлкен ойшыл болғандығы пайымдалған.

Кілтті сөздер: қазақ идеясы, Қазақ хандығы, қазақ жыраулары, жыраулардың даналығы, жыраулар философиясы, жағымсыз мінез, халық ауыз әдебиеті үлгісі, теңеу сөздер, адамгершілік көзқарас, әлеуметтік портрет, жыраудың дастандары.

Кіріспе

Қазақ идеясының қалыптасуын Қазақ хандығы құрылған дәуірмен ұштастырсақ, алдымен ұлттың қалыптасып, оның мүддесінің дамуына негіз болған қазақ жырауларының ой толғамдарына тоқталу қажет. Жыраулар руханиятындағы идеялар, елдің болашағына сын көзбен қарап және ұлт қажеттіктерін саралау негізінде туындап отырған көзқарастар, қазақ қоғамының әлеуметтік құрылымдық негіздерін анықтай түсетін тұлғалар феноменінің мәдени жүйесінің жарыққа шығуына негіз болмақ. Атамекен болмысын жан-жақты зерделеп, әлеумет тұрмысын жақсарту мақсатында, тарихтағы ел өмірінің дәстүрлі тәжірибесіне сай шаруашылық түрлерін дамыту қазақ хандарының міндетіне жүктелген елдіктің бірі болып саналса, бұл идеяның келер ұрпақ буыннан одан әрі жалғасын табуына негіз болып отыратын жыраулардың даналығы [1].

Қазақ жырауларының философиясы, олардың ұлттық идея тұрғысындағы даналығы, ұлттық мүдде тұрғысындағы қызметтерінің тарихи кеңістігі негізінде әлі толықтай зерттеліп болған жоқ.